COLOFON

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP 's-Gravenhage
telefoon 070-4416611

Samenstelling/Productie
mw. drs. J. Bookelman
mw. J. Chabinath
mw. I. Ender
mw. drs. M. Höfkens
M. van Ingen
mw. drs. S.R. Jonkergouw
mw. drs. M. Keereweer
drs. M. Koenders
mw. drs. L.A. Nizet
mw. drs. M. Polman
mw. drs. C. Scheffer
drs. A. Schuurman
ir. M. Verwey

Begeleidingscommissie
D. Brouwer de Koning
W. de Jong
drs. W.B.J. Polman
ir. D. van der Veen
ir. J. G. Wegner

Vormgeving
Facilitaire Dienst, Bureau Vormgeving

Druk
Rooduyn vorm & druk

's-Gravenhage, november 1995

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING
J. Bookelman
september 1993

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK
C. Scheffer
1991

C. INVENTARISATIE
C. Scheffer
M. Verwey
1991

INHOUDSOPGAVE

A. HISTORISCHE-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

2. FYSISCHE GESTELDHEID
   2.1. Bodem en reliëf
   2.2. Afwatering

3. GRONDGEBRUIK
   3.1. Ontginning en agrarisch grondgebruik
   3.2. Niet-agrarisch grondgebruik
   3.3. Visuele karakteristiek

4. INFRASTRUCTUUR
   4.1. Landwegen
   4.2. Wateren
   4.3. Dijken en kaden
   4.4. Nutsvoorzieningen

5. NEDERZETTINGEN
   5.1. Algemeen
   5.2. Kernen
      5.2.1. Wateringen
      5.2.2. Kwintsheul
      5.2.3. Verspreide bebouwing

LITERATUURLIJST

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

BIJLAGEN

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

C. INVENTARISATIE

1. INLEIDING

De gemeente Wateringen ligt binnen de regio Delf- en Schieland in het westen van de provincie Zuid-Holland. In het noordoosten grenst ze aan de gemeente Rijswijk, in het zuidoosten aan Schipluiden, in het zuidwesten aan Naaldwijk, in het westen aan Monster en in het noordwesten aan Den Haag (zie figuur 1.).

De begrenzing van het grondgebied is deels landschappelijk, deels historisch-juridisch van aard. De noordoostelijke gemeentegrens met Rijswijk wordt gevormd door de Strijp en de Strijpkade. De Zweth vormt de zuidoostelijke grens met de gemeente Schipluiden. De zuidwestelijke gemeentegrens met Naaldwijk loopt in een vrij rechte lijn via perceelsgrenzen van Zweth naar Gantel. De noordoostelijke gemeentegrens volgt de Gantel tot de Holle Watering, buigt dan naar het noordoosten af tot aan de Erasmusweg en volgt deze grotendeels.
Op 1 juli 1957 had een wijziging van de gemeentegrenzen plaats. Door de grenscorrectie kwam de gehele woonkern Kwintsheul, die voordien tot drie gemeenten behoorde (nml. Wateringen, Monster en Naaldwijk), binnen de gemeente Wateringen te liggen.

Op 1 januari 1992 telde de gemeente Wateringen 15.773 inwoners. De totale oppervlakte bedraagt 11,99 km^2. Daarmee komt de bevolkingsdichtheid op 1.315,51 inwoners per km^2 landoppervlak. De gemeente omvat naast de gelijknamige dorp Wateringen de kern Kwintsheul.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

2.1. Bodem en reliëf

Binnen de gemeente Wateringen worden de drie grondsoorten zand, veen en klei aangetroffen. In het noordoosten vinden we zandgronden. De Wippolder (zie 2.2.) bestaat hoofdzakelijk uit broekgronden (veen), die echter voor een groot deel met zand zijn 'opgevaren'. In het grootste gedeelte van de gemeente is de bodem in gebruik voor tuinbouw onder glas (zie 3.1.). De bodemgesteldheid is hierbij dusdanig aangepast dat van een 'natuurlijke' bodemgesteldheid eigenlijk geen sprake meer is. Het bovenland van de Wateringveldsche polder (zie 2.1.) bestaat uit broekgronden. De Oud- en Nieuw-Wateringveldsche polder zelf bestaat uit oude 'blauwe' zeeklei.

De vorming van de zand-, veen- en kleigronden dateert uit het Holoceen, het jongste geologische tijdvak dat circa 10.000 jaar geleden begon. Bij een warmer wordend klimaat en een stijgende zeespiegel vormde zich langs de kust een strandwallencomplex. De zandgronden in het noordoosten van de gemeente Wateringen zijn een uitloper van de meest landinwaarts gelegen strandwal die aanvankelijk doorliep in de richting Naaldwijk - Hoek van Holland. Het verdwijnen van dit deel van de strandwal is een gevolg van latere doorbraken vanuit het Maas-Rijnestuarium. Tussen de strandwallen ontstond tijdens het Subboreaal in de periode 2300-700 v. Chr. het oppervlakteveen, dat een groot deel van West-Nederland bedekte. Binnen de gemeente Wateringen treffen we onder de uitbreidingswijken van Den Haag en in het zuiden van de gemeente (het bovenland van de Wateringveldsche polder) nog enige veengronden aan. Als gevolg van zeespiegelstijgingen werd het grootste deel van het veen weggeslagen. Het water doorbrak namelijk de strandwallen en drong in de vorm van een krekenstelsel het land in. De vloedkreken verlandden allengs: ze slibden vol met klei en zand. De als zavelruggen in het landschap liggende kreken in de Oud- en Nieuw-Wateringveldsche polder stammen uit deze tijd. Op de oevers werd een pakket jonge zeeklei afgezet. Deze kleilagen wigden geleidelijk uit en werden van de kreek af steeds dunner. Zo is in de 12e eeuw over vrijwel de gehele gemeente een dek van matig zware zeeklei (het zogenaamde 'Westlanddek') afgezet. De bodem van de Wateringveldsche polder bestaat daarentegen uit oude zeeklei. Deze klei is aan de oppervlakte gekomen, doordat ter plaatse het veenpakket is afgegraven in verband met de turfwinning (zie 3.2.)

In de loop van de 19e eeuw en het eerste kwart van de 20e eeuw, maar vooral tussen 1875 en 1900, is de bodem voor het grootste deel voor tuinbouw geschikt gemaakt. Op de bodem is een laag zand gestort, vermengd met bagger uit de sloten (opgevaren gronden). Hoewel meestal binnen de grenzen van het boezemland gelegen, overschrijden de opgevaren gronden bij Wateringen deze grens en zijn ze in het polderland gelegen. Naast het opvaren van de gronden vond een grootscheepse egalisatie, intensieve drainage en een zware bemesting plaats. Als gevolg van deze activiteiten is, zoals hierboven reeds opgemerkt, de bovengrond ingrijpend gewijzigd.

De opgevaren gronden liggen tussen de 0.3 m - N.A.P. en 0.8 NAP. De Wateringveldse polder ligt aanzienlijk lager, tot 4 m N.A.P. In deze polder zijn hoogteverschillen waarneembaar doordat hier en daar de geroerde grond bijeen is gestort.

2.2. Afwatering

De afwatering van het grondgebied van Wateringen valt onder het hoogheemraadschap van Delfland. Tot de gemeente behoren een viertal polders: de Eskamppolder (gedeeltelijk), de Wippolder, de Oud- en Nieuw Wateringveldsche polder en de Oude Broekpolder (gedeeltelijk). Deze polders lozen, met behulp van kunstmatige opmaling, via een stelsel van weteringen en sloten op de Delflandse boezem. Het boezemgebied kan zijn overtollige water in hoofdzaak kwijt in zuidelijke richting op de Nieuwe Waterweg en de Nieuwe Maas. Bij onvoldoende mogelijkheid tot natuurlijke lozing wordt de afwatering van de Delflandse boezem ondersteund door een zestal gemalen (bij Maassluis, Schiedam, Rotterdam, ten oosten van Hoek van Holland, Monster en Scheveningen).

Oorspronkelijk loosden alle polders van Wateringen op natuurlijke wijze. Vanaf de 15e eeuw kon gebruik worden gemaakt van windbemaling. Dit maakte een betere beheersing van het binnenwater mogelijk. Op gezette tijden diende men de capaciteit van waterlopen en sluizen te vergroten.

Slechts een zeer kleine strook van de **Eskamppolder** (ten zuidwesten van de Leyweg) behoort tot de gemeente Wateringen. De Leyweg vormde vroeger de grens tussen twee zelfstandige polders, de Oost- en West Eskamppolder. Halverwege de 19e eeuw werden beide polders bemalen door windmolens, de West Eskampmolen en de Oost Eskampmolen, die uitsloegen op de Korte Laak. In 1858 werden de twee polders met elkaar verenigd. In 1877 werd iets ten zuiden van de Oost Eskampmolen een stoomgemaal gesticht. De West Eskampmolen werd toen buiten gebruik gesteld. Dit stoomgemaal bemaalde ook het noordelijke deel van de Wippolder. In 1940 werd de polder naast het stoomgemaal ook door een ruwoliemotorgemaal bemalen. Tegenwoordig heeft de polder een elektro- en dieselgemaal aan de Erasmusweg.

In de vorige eeuw werd de **Wippolder** bemalen door een windmolen die uitsloeg op de Wateringse vaart nabij de Hooge Heul. De gronden in de noordelijke hoek van de polder hadden een te lage ligging om door de poldermolen bemalen te worden en werden daarom vanaf 1878 door het nieuwe stoomgemaal in de Eskamppolder in bemaling genomen. In 1940 werd de Wippolder elektrisch bemalen. Ook nu heeft de Wippolder een elektromotor. Een aantal percelen worden onder bepaalde voorwaarden nog altijd bemalen door de tegenwoordige Eshofpolder.

De **Oud- en Nieuw Wateringveldsche Polder** bestond vroeger uit twee delen die gescheiden werden door de Dorpskade. De beide polderdelen hadden ieder een eigen molen op de Zweth. In 1747 werd het grootste deel van deze polder verveend. In 1846 werd begonnen met de droogmaking van het verveende gedeelte, wat in 1849 gereed was. De drooggemaakte delen werden ieder omgeven door een eigen ringdijk (o.a. bestaande uit Dorpskade en Bovendijk). De molen van de voormalige Oud Wateringveldse polder aan de Zweth bemaalde het niet drooggemaakte gedeelte van de in 1858 gecombineerde polders. De droogmakerij werd bemalen door een molendriegang, eveneens aan de Zweth. Toen in 1887 de bovenmolen van de droogmakerij afbrandde, werden de drie molens in 1888 vervangen door een stoomgemaal, op de plaats van de afgebrandde molen. In 1895 werd de windmolen van de bovenpolder opgeruimd en werd deze door middel van een duiker in de Dorpskade eveneens door het stoomgemaal van de droogmakerij in bemaling

genomen. In 1940 werden de bovenpolder en de drooggemaakte polder, de tweede met een hoog en een laag gedeelte, bemalen door een elektrogemaal. Ook in 1990 was sprake van een elektromotor op de Zweth.

Slechts het noordoostelijke deel van de **Oude Broekpolder** behoort tot de gemeente Wateringen. In 1830 werd een gedeelte van de polder, namelijk het gebied ten zuidoosten van de Lange Watering en ten noordoosten van de Zweth verveend. Voor de droogmaking van het verveende deel werd in 1881 een stoomgemaal geplaatst aan de Zweth, in de zuidelijke hoek van de droogmakerij. Dit gemaal bemaalde tevens het niet verveende deel van de Oude Broekpolder en de gehele Nieuwe Broekpolder. De voordien afzonderlijke windbemaling van beide polders werd toen opgeheven. In het zelfde jaar werd in de Broekkade een sluisje gebouwd, waarna de droogmaking van de uitgeveende plas in 1883 gereed was. In 1940 werd de Oude Broekpolder, met een hoger gedeelte en een droogmakerij, nog altijd bemalen door een stoomgemaal voor beide. In 1990 vond de bemaling plaats met een dieselmotor op de Zweth.

3. GRONDGEBRUIK

3.1. Ontginning en agrarisch grondgebruik

Reeds vòòr de eerste bedijkingen was er vermoedelijk sprake van agrarisch grondgebruik in dit gebied. Systematisch kon de ontginning van het land echter pas plaats vinden na aanleg van de Maasdijk van Vlaardingen tot Monster. De bedijkte gronden werden verkaveld in weinig regelmatige blokken en rechthoeken. De kavels kwamen meestal loodrecht op de dijken en wegen te staan.

Het agrarisch bedrijf beperkte zich aanvankelijk tot akkerbouw en veeteelt. Er werden met name granen (tarwe), koolzaad en vlas verbouwd. De mest van het vee werd gebruikt voor het op peil houden van de vruchtbaarheid van de akkers. Met de opkomst van de steden (Rotterdam, Vlaardingen, Schiedam) gingen de Westlandse dorpen inspelen op de toenemende vraag naar handelsgewassen zoals hennep en meekrap.
Tijdens de Middeleeuwen was de tuinbouw in het Westland nog van weinig belang. De teelt van tuinbouwgewassen beperkte zich tot kloostertuinen en adellijke domeinen. In 1680 was ongeveer de helft van het aantal gezinshoofden in Wateringen (36 personen) werkzaam in de agrarische sektor, doch het grootste aantal hiervan als landbouwer slechts 6 als tuinder of fruitteler. Langzamerhand ging de lokale bevolking zich echter steeds meer bezig houden met het tuinbouwbedrijf. Rond de dorpskernen van Wateringen en Kwintsheul groeide het aantal moestuinen en boomgaarden. In de 18e eeuw werd het Westland een tuinbouwgebied dat de omliggende steden Delft, Den Haag en Rotterdam en verder Leiden, Haarlem en zelfs Amsterdam van groente en fruit ging voorzien. In 1793 waren er binnen de gemeente Wateringen vele tuinen, boomgaarden, wei- en teellanden. Daarnaast waren grote stukken land bebouwd met aardappelen. De ligging dicht bij de kust bevoordeelde de groente- en fruitteelt ten opzichte van de andere tuinbouwgebieden in Nederland. Het uitgesproken zeeklimaat maakte de kans op nachtvorst geringer en bewerkte dat de vroege teelten in de koude grond eerder op de markt gebracht konden worden dan elders het geval was. De nadelige invloeden van de sterke westenwinden op de groenteteelt in de open grond en op de fruitteelt in de boomgaardhoekjes, uit de combinatie waarvan de Westlandse tuinbouw tot 1890 bestond, trachtte men te ondervangen door het aanleggen van windsingels van populieren, wilgen en elzen. Bovendien werden de moestuinen en boomgaarden met hun onderbeplanting van bessen beschermd door noordoost-zuidwest lopende muren, waartegen men druiven en perziken teelde en die op ongeveer 40 m van elkaar aangelegd waren.

Omstreeks 1850 was ongeveer bijna de helft van het cultuurland van Wateringen in gebruik als weiland, de rest was akkerland en tuingrond. Wateringen telde toendertijd 50 tuinders. Vanaf die tijd breidde de tuinbouw zich snel uit. De sektor kreeg een sterke stimulans door een toenemende vraag naar goedkoop volksvoedsel vanuit Engeland, dit onder invloed van de industriële ontwikkeling aldaar. Het Westland legde zich vooral toe op de levering van (vroege) aardappelen, asperges en uien. Dit ging ten koste van de fruitteelt. Boomgaarden singels en hagen werden voor een deel gekapt waardoor het gunstige microklimaat (beschutting tegen kou en wind) werd aangetast. Dat had weer nadelige gevolgen voor de druiventeelt die in de eerste helft van de 19e eeuw dan ook sterk terugliep. Een belangrijk nieuw gegeven was de aanwending van glas voor het opkweken van planten en het vervroegen van teelten. Vanaf 1850 werden al op enige schaal schietramen gebruikt voor fruitteelt langs muren, later kwamen muurkassen in zwang met een groter glasoppervlak

(zogenaamde lessenaar- en kopkas). Eind 19e eeuw nam men ook kassen in gebruik met tweezijdig glas, al of niet met geknikte spanten (voor meer werkruimte). Deze ontwikkeling gaf de druiventeelt een belangrijke stimulans. In de groenteteelt werd vooral gebruik gemaakt van platglas (ramen). Tot 1900 bleef het glasgebruik echter nog beperkt. De landbouwcrisis in de jaren '80 van de vorige eeuw bracht ook voor de tuinbouw grote problemen te weeg. In alle takken van landbouw koos men de weg van veredeling van de produkten. Voor het Westland betekende deze intensivering enerzijds uitbreiding van tuingronden ten koste van akkerbouw en veeteelt, anderzijds in de tuinbouw overgang naar verfijnde teelten en glascultuur. In samenhang hiermee ontstond het veilingwezen. De afdeling Wateringen werd opgericht op 11 mei 1889 met elf leden. Tot deze afdeling behoorden ook Kwintsheul, Den Hoorn en een gedeelte van Rijswijk. In het begin werden de veilingen om beurten in een herberg in Wateringen en Kwintsheul gehouden, later ook in de kolfbaan van het 'Huis ten Hoek'. In 1899 veilde de afdeling Wateringen voor het eerst in een eigen veilinggebouw op een terrein achter de molen. Bij deze veiling hoorde ook een veilinghaven. In 1907 werd Kwintsheul zelfstandig en in 1908 scheidden de tuinders in Sammersbrug zich af van de Wateringse veilingvereniging. In Sammersbrug werd op 14 april 1909 een eigen veilinggebouw in gebruik genomen. Reeds in 1912 werd daar een groter gebouw gesticht, welke in 1928 werd uitgebreid.

De opmars van de tuinbouw ging ten koste van de overige vormen van grondgebruik. Na 1900 werd het areaal tuinbouwgrond verder uitgebreid; nu ook ten koste van de lager gelegen weidegronden nadat de bodem hier verbeterd was door het 'opvaren' van zand en turfmolm. In de Wippolder werden de broekgronden voor een groot deel met zand opgevaren. Door het 'opvaren' werd een voor de tuinbouw geschikte bodemstructuur verkregen. De mest voor de akkers werd veelal per schuit aangevoerd. Ook de afvoer van de geoogste produkten geschiedde over het water. In 1933 besloeg het bouwland binnen de gemeente Wateringen zo'n 32 ha, het grasland zo'n 786 ha en de tuingrond zo'n 323 ha. Net als elders gingen ook de telers in Wateringen steeds vaker glas toepassen. Het glasareaal nam flink toe met een stagnatie tijdens en onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog en een 'wilde' uitbreiding in de gouden tijd tussen 1926 en 1930. Nieuwe teelten (komkommer, tomaat) en produktiewijzen leidden tot de bouw van een ander soort kassen. Brede manshoge warenhuizen met een frame van hout, ijzer of beton gingen het platglas en de muurkassen vervangen. Kasverwarming deed zijn intrede (met behulp van kolen- en oliegestookte kachels). Tussen de warenhuizen verschenen schoorstenen. Andere soorten van beschutting zoals muren, schuttingen en songels werden overbodig en opgeruimd. Ook verdwenen de nog resterende houtopstanden van de voormalige buitenplaatsen. Het landschap kreeg zodoende een eentoniger aanblik. In 1932 kreeg Wateringen de beschikking over een nieuwe veiling, die achter de oude veiling was gebouwd.

Omstreeks 1940 nam het tuinbouwareaal reeds ca. tweederde deel van het gemeentelijk landbouwgebied in beslag. Alleen in het zuidoosten van Wateringen lag nog weiland. In de tuinbouw waren traditionele teelten zoals die van asperges verdrongen door nieuwe groentegewassen als sla, tomaten en paprika.

Na de Tweede Wereldoorlog raakte de kassenbouw in een stroomversnelling. Het areaal met glasopstanden nam enorm toe. Oude kastypen werden vervangen door nieuwe. De moderne warenhuizen kregen een ijzeren onderbouw en aluminiumframe. Hout en beton verdwenen als constructiemateriaal. Kasverwarming (nu op aardgas) werd algemeen, later

ook computermatige klimaatbeheersing. Men specialiseerde zich in enkele gewassen, met nadruk op sla en tomaten. De druiventeelt verdween praktisch geheel, evenals de bollenteelt. Nieuw was de teelt van bloemen en planten. Het transport per schuit maakte plaats voor vervoer per as. In verband daarmee heeft het wegennet na 1945 een opmerkelijke uitbreiding ondergaan. Dit betrof hoofdzakelijk de aanleg van een groot aantal insteekwegen ter ontsluiting van de agrarische bedrijven. De veiling met haven raakte buiten gebruik toen de Wateringse veiling in 1970 fuseerde met die van Loosduinen, Poeldijk en Honselersdijk. Voortaan brachten de Wateringse tuinders hun produkten naar de nieuwe veiling 'Westland Noord' aan de Nieuwe weg onder Poeldijk. Tuinbouw op de volle grond komt nu bijna niet meer voor. De oppervlakte weiland beperkt zich tot oosten en zuidoosten van de gemeente. Akkerbouw is plaatselijk geheel verdwenen. De Wippolder en het bovenland van de Wateringsche polder vormen nagenoeg aaneengesloten glastuinbouwgebieden. Het overige deel van de Wateringveldse polder bestaat nog voornamelijk uit weiland, echter gedreven door een het nijpend tekort aan tuingrond, dringen de tuinders de laatste jaren hier steeds dieper binnen.

3.2. Niet-agrarisch grondgebruik

Wateringen is de enige gemeente in het Westland waar turfwinning heeft plaatsgevonden. Tussen 1750 en 1900 zijn de Oud- en Nieuw-Wateringveldse polders (sinds 1857 tot één verenigd) uitgeveend. Zo waren er in 1812 9 turfwinningsbedrijven en 270 veenarbeiders, waarvan 1/3 het gehele jaar en 2/3 slechts 90 dagen per jaar in de veenderijen werkzaam was.

Nederzettingsuitbreidingen hebben na de oorlog een deel van het agrarisch gebied ingenomen. De bebouwing drong steeds meer de polders in.
In het noordwesten van de gemeenten bevinden zich volkstuinen en sportvelden. In de strook tussen de Noordweg (in het zuiden) en de Erasmusweg zijn volkstuinen geconcentreerd, waarvan het merendeel ten westen van de Leyweg ligt. Ze liggen rondom het daar tevens gelegen woonwagenkamp, een gasstation (buiten gebruik) en een daar tevens gelegen sportcomplex. Iets verder naar het westen liggen nog enkele kleinere volkstuingebieden. De aangrenzende tuindersgronden zijn ook volkstuinen geworden, terwijl de gronden ten zuiden ervan als sportterrein dienst doen. Westelijk ervan ligt een grote boerderij, de agrarische grond is echter overgegaan in volkstuinen en een tenniscentrum meer naar het zuiden. Dit centrum bestaat uit een in het begin van de jaren '80 gebouwde hal met een vijftal banen eromheen.

3.3. Visuele karakteristiek

Het beeld in het buitengebied van Wateringen wordt voor een groot gedeelte bepaald door tuinbouwkassen. De bebouwing van Wateringen en Kwintsheul wordt vrijwel volledig omgeven door het kassengebied. De openheid van het weidegebied van de Oud- en Nieuw Wateringveldsche Polder is de afgelopen decennia sterk afgenomen als gevolg van de oprukkende kassen. Belangrijke beelddragers zijn verder de doorgaande wegen en verschillende waterlopen (met name langs de grenzen van de gemeente).

4. INFRASTRUCTUUR

4.1. Landwegen

Tot aan het midden van de 19e eeuw waren de wegen binnen de gemeente Wateringen nog niet van een wegdek voorzien. Zelfs de dorpskom was niet bestraat. Het onderhoud van de wegen werd overgelaten aan de ingezetenen. Door gebrek aan behoorlijke waterafvoer stonden bij zware regens de straten op verschillende plaatsen blank. De zand- en kleibuitenwegen waren vooral 's winters onbegaanbaar. De geringe handel en het beperkte verkeer deden de behoefte aan goede wegen ook niet zo nijpend voelen. Deze kwam langzamerhand met de uitbreiding van landbouw en veeteelt, en de noodzakelijke verzending van produkten naar de Delftse en Rotterdamse markten. In 1837 leidde een gezamelijk initiatief van de gemeente Naaldwijk, Wateringen, Monster en 's-Gravenzande tot steun van de provinciale en rijksoverheid voor wegverbetering. In 1839 waren de zandwegen omgezet in schelpwegen, die voor het verkeer met zwaardere vrachten echter te zwak bleken en daarom in 1852 werden vervangen door grindwegen. In Wateringen gebeurde dit met de weg langs de Wateringse vaart, die een onderdeel vormt van de interregionale verbinding Voorburg - Hoornbrug - Wateringen - Kwintsheul - Naaldwijk. Deze weg draagt in de kern van het dorp de naam Herenstraat, richting Kwintsheul de naam Heulweg en richting Hoornbrug Oosteinde. Ook de in elkaars verlengde liggende Korte Noordweg (tegenwoordig Poeldijkse weg) en de Lange Noordweg, een deel van de verbinding Voorburg - Rijswijk - Poeldijk - Monster, werd begrind. Deze weg werd gekruisd door een grindweg die Wateringen verbond met de Lozerlaan en naar Loosduinen voerde. Naast deze wegen lagen er binnen de gemeente ook nog een aantal onbegrindde wegen van lokaal belang. Vanuit de Lange Noordweg voerde de Leyweg noordwaarts naar de Eskamppolder. De wegen in de Oude- en Nieuw Wateringveldse polder, zoals de Middelweg, de Bovendijk en de Dorpskade bleven nog onverhard.

Rond de eeuwwisseling waren de meeste wegen verhard. Aan het begin van deze eeuw was de kern van Wateringen, bestaande uit Herenstraat en Kerklaan (tussen Herenstraat en Noordweg) bestraat. De Dorpskade werd van grind voorzien. De toename van het verkeer deed de vraag naar nieuwe verhardingsmaterialen ontstaan. De provinciale weg Rijswijk over Wateringen, Poeldijk en Monster naar 's-Gravenzande-Hoek van Holland, van belang voor het transport van tuinbouwprodukten, werd rond 1930 van een asfaltdek voorzien. Ook de weg Wateringen-Naaldwijk met zijtak naar Honselersdijk en de Kerklaan te Wateringen kregen een asfaltdek. De Kerklaan werd daarbij verbreed. De kleine slootjes die zich langs deze laan bevonden werden gedempt.

Omstreeks 1940 waren de doorgaande wegen binnen de gemeente en de Dorpskade bestraat. Een aantal wegen, zoals een gedeelte van de Middenweg, de Bovendijk en de Tomatenlaan behoorden tot de slecht onderhouden verharde wegen. Na 1945 werden de tuinbouwpercelen in toenemende mate beter ontsloten door de aanleg van insteekwegen. Daarvoor werden verschillende sloten gedempt. De vaart langs de Herenstraat werd gedempt en deze straat veranderde in een moderne winkelstraat. De naoorlogse uitbreiding van de bebouwing ging gepaard met de uitleg van het lokale stratenpatroon.

4.2. Wateren

Behalve een fijnmazig patroon van sloten (waterhuishouding, perceelsscheiding) liggen binnen de gemeente en langs de gemeentegrenzen ook verschillende vaarten. De vaarten vervulden tot ver in deze eeuw een belangrijke funktie bij de af- en aanvoer van tuinbouwprodukten. Het vervoer te water heeft echter in toenemende mate plaats moeten maken voor het vervoer per as. Na de Tweede Wereldoorlog werd het transport over water overvleugeld door het vrachtgoederenvervoer over de weg. Ter ontsluiting van verschillende tuinbouwpercelen en verbetering of verbreding van wegen werden verschillende vaarten en sloten gedempt (o.a. een groot gedeelte van de Wateringse Vaart, de Oude Kwak, etc.).

4.3. Dijken en kaden

Eigenlijke boezemwaterkerende dijken bevinden zich slechts langs de Strijp en langs enige in het westelijk polderdeel van uit de Wateringse vaart noordwaarts opschietende boezemsloten.
Bij de droogmaking van delen van de Oud- en Nieuw Wateringveldse polder in 1849 kregen de drooggemaakte delen ieder een eigen ringdijk. De Dorpskade werd ingericht tot zuidwestelijke waterkering van Nieuw-Wateringveld. De Bovendijk vormde de noordwestelijke dijk.

4.4. Nutsvoorzieningen

De elektriciteitsvoorziening geschiedt sinds 1917 door het gemeentelijk electriciteitsbedrijf in Delft. De gasvoorziening is in handen van de N.V.Haagse Mij. voor Gasdistributie te Loosduinen. Wateringen is aangesloten op de Westlandse Drinkwaterleiding Mij. N.V., welke gevestigd is in Monster en in 1922 is opgericht.

5. NEDERZETTINGEN

5.1. Algemeen

De gemeente Wateringen bevat, naast verspreide bebouwing, twee kernen. Dat zijn het dorp Wateringen, gesitueerd op een uitloper van het tuinbouwgebied, en ten zuidwesten daarvan het dorp Kwintsheul, gelegen aan de weg tussen Wateringen en Naaldwijk. Kenmerkend voor deze nederzettingen is de aanvankelijk lineaire structuur.

In het begin van de 16e eeuw moet het inwonertal van het toenmalige ambacht Wateringen slechts enkele honderden hebben bedragen. Een eeuw later waren er zo'n 500 inwoners. In tabel 1 zijn gegevens over de bevolkingsontwikkeling verwerkt.

Tabel 1. De bevolkingsontwikkeling in de gemeente Wateringen.

jaar	inwoners		
1622	517	1890	1849
1680	761	1900	1985
1747	836	1910	2457
1795	1108	1920	3204
1809	1274	1930	5331
1830	1516	1947	6648
1840	1554	1950	7087
1849	1652	1960	10011
1860	1573	1970	11787
1870	1730	1980	13756
1880	1829	1990	15481

Tot aan het begin van de 20e eeuw was er sprake van een geleidelijke bevolkingsgroei binnen de gemeente. Aan de snellere groei in de eerste helft van deze eeuw werd in belangrijke mate door ontwikkelingen in de tuinbouwsector bijgedragen. De toeleg op hoogwaardige tuinbouwprodukten sinds de landbouwcrisis van 1878 vereiste een veel grotere arbeidsbezetting en bewoog de tuinders tot het stichten van grote gezinnen, langs welke weg zij zich van goedkope arbeidskrachten konden voorzien. Bovendien werd door de toename van de stuwende tuindersgroep de omvang van de verzorgende bevolkingslaag vergroot. De sterke naoorlogse bevolkingsgroei is vooral het gevolg van belangrijke dorpsuitbreidingen. De piek in 1960 wordt grotendeels veroorzaakt door de gemeentegrenswijziging van 1957 waarbij het gehele dorp Kwintsheul onder de gemeente Wateringen kwam te vallen.

5.2. Kernen

5.2.1. Wateringen

De kern Wateringen is ontstaan op een dijk nadat in de 13e eeuw met de oprichting van het waterschap Delfland het land door middel van bedijkingen beter bewoonbaar was gemaakt. Wateringen ontleent zijn naam aan het water, namelijk 'De Wethering'. De bewoning concentreerde zich langs de dijk waardoor een lintvormig bebouwingspatroon ontstond. Ook vestigde zich hier een adellijk geslacht, een zijtak van de Van Cralingen's, dat zich naar zijn nieuwe woonplaats Van Wateringen noemde. Het stichtte (het jaar is niet bekend) een burcht die tot diep in de 15e eeuw gestaan heeft op de plaats waar nu de

'Hofwoning' staat. Aan het eind van de 13e eeuw had zich reeds een gehucht gevormd dat zich snel uitbreidde en in 1340 stadsrechten verwierf. In 1358 werden deze rechten echter door Willem van Wateringen en Janne van Teylingen aan Rotterdam geschonken. In 1485 werd de burcht gesloopt en op dezelfde plaats werd een Cisterciënser klooster gesticht. In 1573 werd dit klooster verwoest. Op de plaats waar de kloosterruïne had gelegen verrees in de 17e eeuw een buitenplaats die 't Hof van Wateringen' werd genoemd. In 1806 veranderde het bezit van eigenaar. Een klein gedeelte bleef staan en deed dienst als bouwmanswoning. Het staat nu nog bekend als ''t Hof' of de 'Hofwoning'. Reeds in de 13e eeuw moet in het toen geringe Wateringen een kapel hebben gestaan. Ongeveer een eeuw later verscheen hier een kerk. De toren van de Hervormde kerk wordt midden 14e eeuw gedateerd, terwijl het kerkschip in ca. 1450 gebouwd moet zijn.

In 1514 telde Wateringen 74 haardsteden, in 1632 86 en een eeuw later 138. De hervormde kerk (tot in de 16e eeuw katholieke kerk) op het Plein werd omstreeks 1532 uitgebreid. Belangrijke bestaansmiddelen waren landbouw en turfsteken. Tot het midden van de 18e eeuw hielden vele ingezetenen zich bezig met het houden van bijen. De mee, die hier werd gebrouwen, was reeds van ouds vermaard.

Vanaf omstreeks 1800 valt een versnelling te constateren in de groei van het aantal inwoners. Een belangrijke factor hierbij was de opbloei van de tuinbouw en de daarbij behorende handel. De toename van het woningbestand ging echter nog niet gepaard met uitleg van het lokale stratenpatroon. Het bleef voorlopig bij verdichting van de bebouwing langs de Herenstraat, de hier loodrecht opstaande Kerklaan en van de bebouwing op het Plein. Op dit Plein bevonden zich o.a de dorpsherberg 'De Roscam', welke reeds in 1609 wordt genoemd, en een smederij die reeds in de 16e eeuw genoemd wordt. In de smidse oefende de familie Lipman vanaf 1835 haar bedrijf uit. In 1806 werd een katholieke kerk gebouwd.

Omstreeks 1850 telde de gemeente Wateringen ruim 1600 inwoners, waarvan het merendeel in het gelijknamige dorp woonachtig was. Bestaansmiddelen waren vervening, tuinbouw, landbouw en veeteelt. Er waren al vele tuinen en hoven waar fruit, aardappelen en groenten werden verbouwd. De gemeente had een scheepstimmerwerf, een koren- en een houtzaagmolen. De korenmolen, die er al sinds 1568 stond, werd in 1869 vervangen door een andere. Deze molen, 'Windlust', kwam op de plaats te staan van de oude molen. In 1880 brandde Windlust af, maar werd weer opgebouwd. In 1930 werd de molen buiten werking gesteld. De houten stelling werd in 1946 afgebroken en de wieken werden in 1950 verwijderd. In 1972 is de molen na een algehele restauratie weer in maalvaardige staat gebracht.
Tijdens de tweede helft van de 19e eeuw nam het aantal inwoners geleidelijk toe. De bouw van nieuwe woningen beperkt zich tot de bovenbeschreven nederzettingsstructuur: concentratie rondom het dorpsplein en langs de Herenstraat en Kerklaan. In 1889 werd te Wateringen een veilingvereniging opgericht. Deze vereniging stichtte in 1898 een veilinggebouw op een terrein achter de molen Windlust. In de loop der jaren werd het veilinggebouw uitgebreid. Er werden nieuwe pakloodsen gebouwd en de veilinghaven werd vergroot. Na een fusie in 1970 werden de produkten naar de nieuwe veiling in Poeldijk gebracht.

Vanaf 1900 nam het aantal inwoners binnen de gemeente flink toe, grotendeels onder invloed van de voorspoedige ontwikkeling van de tuinbouw. Er vond een verdere verdichting van de bebouwing plaats langs de Herenstraat, Kerklaan en rondom het Plein. Voor de 'verrijking' van de Kerklaan in de jaren '30 werden stenen vanuit Delft per schuit aangevoerd. In het verlengde van de Kerklaan kwam in het tweede decennium van deze eeuw de Ambachtsweg tot stand, welke lange tijd slechts aan één kant bebouwd was. Ten noorden van 't Hof kwam voor het eerst planmatige bebouwing tot stand in de vorm van Wilhelminastraat, Julianastraat, Willem III straat en de Emmastraat. De eerste twee straten vormden de eerste 'buitenwijk' van Wateringen en kwamen tussen 1917 en 1925 tot stand. In de jaren '30 onderging het dorpsplein een totale verandering. De oude huizen links van de toegang van de kerk, de zogenaamde 'Zeven Plagen', werden in 1931 afgebroken. De oude smederij werd in 1936 afgebroken. In 1900 vestigde P.H.Lipman in een deel van de smederij een rijwielreparatie-inrichting. Deze Lipman begon in 1922 met de exploitatie van een busdienst van Kwintsheul via Wateringen naar Rijswijk. Dit bedrijf (V.I.O.S. = Vooruitgang Is Ons Streven) groeide uit tot het toenmalige grootste autobussenpark van Nederland. Er werd een nieuwe smederij gebouwd op het zuidwestelijke gedeelte van het kerkhof (later speelgoedwinkel geworden). De hervormde gemeente kreeg het oude 'spuithuis' met het doopkapelletje en het overige gedeelte van het kerkhof weer in eigendom. In 1937 werd daar een kosterswoning opgebouwd. De pastorie uit 1853 kwam in handen van de gemeente, die deze liet afbreken en op die plaats een raadhuis, ontworpen door Kropholler, liet bouwen. Er werd een nieuwe hervormde pastorie gebouwd aan het Plein. De hervormde kerk werd in 1936 verbouwd. De in 1806 gebouwde katholieke kerk werd in 1901 vervangen door de kerk 'St. Jan de Doper' aan de Herenstraat. Tijdens het pastoraat van J.Goense (1910-1933) kwamen een nieuw zusterhuis (Juliagesticht? 1913, aan de R.K. Laan = Julialaan : Hiervoor moest het oude bouwvallige Aloysiusgesticht worden afgebroken), een rooms katholieke meisjesschool (1913), een verenigingsgebouw en een rooms katholieke jongensschool tot stand. In 1911 werd aan de Heulweg een gereformeerd kerkje gebouwd, in 1912 gevolgd door een pastorie. Nadat aan de Pieter van der Plasstraat een nieuwe kerk was gebouwd, werd het kerkje in 1963 bedrijfsruimte. De Pieter van der Plasschool voor christelijk onderwijs werd in 1905 aan de Heulweg gebouwd. De school bestond aanvankelijk slechts uit het rechtergedeelte, waarin enkele lokalen waren. In 1928 werd het bejaardenpension 'Huize Sint-Jan' gebouwd. Het voormalige 'Armenhuis' aan het Oosteinde kreeg een andere bestemming. Toen in 1971 het nieuwe verzorgingshuis 'De Ark' aan de Herenstraat werd geopend, werd Huize Sint Jan afgebroken. In de jaren '20 werd ook theetuin 'De Rusthoek' gebouwd. Deze vroegere pleisterplaats voor wandelaars is tegenwoordig een modern restaurant.

Na 1945 werden nieuwe uitbreidingsplannen gerealiseerd. Zo werd in de eerste decennia na de oorlog 't Hof omsloten door woningbouw, ontstond ten zuiden van de Herenstraat en ten oosten van de Dorpskade een nieuwe woonwijk, vond langs de Ambachtsweg verdichting plaats en ontstond evenwijdig aan de Ambachtsweg de Prins Hendrikstraat. Later ontstond ten westen van de Dorpskade nog een nieuwe woonwijk. In 1971 opende een nieuw verzorgingshuis 'De Ark' aan de Herenstraat. Het gebouw 'Huize Sint Jan' uit 1928 werd met de grond gelijk gemaakt. De pastorie aan de Herenstraat kreeg in 1972 een nieuwe bestemming, namelijke die van gezinsvervangend tehuis. Erachter werd de nieuwe pastorie gebouwd. De vaart door het dorp werd gedempt. Door de naoorlogse uitbreidingen is Wateringen steeds meer tegen Den Haag 'aan gaan leunen'. De omgeving van het dorp is geheel verdicht geraakt door opeen gepakte kassenbebouwing.

5.2.2. Kwintsheul

Kwintsheul is gelegen ten zuidwesten van het dorp Wateringen. Het dorp zou reeds in de 13e eeuw genoemd zijn bij een schenking van goederen door keizer Arnulphus aan een zekere graaf Gerald. Tot de goederen behoorde ook een landgoed te Huul. Men neemt aan dat dit Huul op dit dorp slaat. Heul zou wijzen op een opening in een dijk die de verbinding vormde tussen aan beide zijden van de dijk stromende wateren. Zo'n heul was vaak overwelfd of door een bruggetje overspannen. Kwintsheul zou dan de vijfde brug vanaf een bepaalde plaats geweest zijn. Evenals bij Wateringen hangt het ontstaan van het aanvankelijk lintvormig bebouwingspatroon samen met de ontginningsaktiviteiten vanaf een dijk. Belangrijk bestaansmiddel was de landbouw.

Halverwege de 19e eeuw bestond Kwintsheul uit 43 langs de dijk liggende huizen. Dwars door het dorp liep de gemeentegrens. Wonderlijk genoeg behoorde het noordelijke gedeelte, met 260 inwoners, tot de gemeente Monster. Het zuidelijke gedeelte behoorde tot de gemeente Wateringen, totaal omvattende 11 huizen en 120 inwoners. Aan het eind van de vorige eeuw werd Kwintsheul een zelfstandige parochie. Er werd een houten hulpkerk gebouwd die enige jaren later werd vervangen door een stenen gebouw. De parochie van St. Andreas breidde zich snel uit. Naast de kerk werd een katholieke jongensschool met onderwijzerswoning gebouwd. Aan de overzijde van de Heulse Kerkstraat bouwde de rooms katholieke gemeente een bejaardenhuis 'Huize Maria'. Toen in 1971 het moderne bejaardenoord 'De Ark' in Wateringen werd geopend, verhuisden de bewoners van Huize Maria naar dit nieuwe verblijf. Huize Maria werd aangekocht door de Boerenleenbank-Kwintsheul, die op dit terrein een nieuw bankgebouw wilde bouwen. In 1972 werd met de sloop begonnen. Op het gebied van de tuinbouw maakte Kwintsheul een zelfde ontwikkeling door als Wateringen. In 1907 werd op een terrein aan de Lange Watering de eerste Kwintheulse veiling geopend. Aan de overzijde van de kade werd in 1927 een nieuw veilingcomplex gebouwd. De Heulse veiling wenste in 1970 niet tot de nieuwe veiling-organisatie 'Westland-Noord' toe te treden en behield haar zelfstandigheid. Omstreeks 1940 bestond Kwintsheul nog altijd voornamelijk uit een langgerekt bebouwingslint. Loodrecht op dit lint was voornamelijk aan de Lange Wateringkade bebouwing tot stand gekomen.

Na de Tweede Wereldoorlog verdichtte de lintbebouwing zich. Aan de noordoostzijde begrensd door de lineaire bebouwing langs de Lange Watering en aan de noordwestzijde door de lineaire bebouwing langs de Kerkstraat kwam een nieuwe woonwijk tot stand. Ten noorden van de Kerkstraat, omgeven door kassen kwam het wijkje 'De Driesprong' tot stand. Inmiddels is Kwintsheul geheel ingesloten door tuinbouwkassen.

5.2.3. Verspreide bebouwing

Met de ontwikkelingen in de tuinbouw nam het aantal bedrijfswoningen van tuinders toe. Daarnaast bevinden zich verspreid over de gemeente ook bedrijfswoningen van veehouders. Aan de Oostvaart en Tomatenlaan is sprake van een bebouwing van vrijstaande (tuinders)woningen met nu en dan bijbehorende loodsen, gebouwd in de periode vanaf 1920. Eenzelfde soort bebouwing treffen we aan de Noordweg aan en dan voornamelijk aan de zuidzijde en meer verspreid als aan de Tomatenlaan. Hier zijn ook drie tuincentra gevestigd. De Strijp vertoont een zelfde soort bebouwing (vrijstaande tuinderswoningen,

villa-type of met verdieping en kap). Aan weerszijden van de Kwaklaan liggen oude en nieuwe tuinderswoningen.

De hoek Strijp/Sammersbrug wordt gevormd door een verpleeghuis en een elektriciteitsbedrijf.

LITERATUURLIJST

Algemeen en provinciaal:

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, (13 delen + suppl, Gorinchem, z.j.).

- *Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel IV, de provincieën Zuidholland en Zeeland* (onuitgegeven, Stichting Menno van Coehoorn, z.p., 1970).

- Beekman, A.A. *De wateren van Nederland. Aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven.* ('s-Gravenhage,...).

- *Een beeld van het Zuidhollandse landschap (1981-1988). Een landschapsonderzoek in opdracht van de provincie Zuid-Holland, deel 1* (6 delen, z.p., 1981).

- *Beschrijving van de provincie Zuid-Holland behorende bij de waterstaatskaart* ('s-Gravenhage, 1967).

- *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari ....* (C.B.S., 's-Gravenhage, 1950-heden).

- *De bodem van Nederland. Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000.* (Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, ..).

- Buisman, J. (red.), *Zuid-Holland vanuit de lucht.* (Baarn, ...).

- Craandijk, J. *Wandelingen door Nederland. Met platen naar de lithografiën van P.A. Schipperus en wandelkaartjes* (Haarlem, 1888)

- Dijksterhuis, R., *Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland; Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw: 1840-1940* (proefschrift, T.H. Delft, 1984).

- Don, P. (red.), *Kunstreisboek Zuid-Holland* (8e dr., Weesp, 1985).

- *Drinkwatervoorziening in Nederland 1913-1938, Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Centrale Commissie voor Drinkwatervoorziening en van het rijksbureau voor Drinkwatervoorziening* (Den Haag, 1938).

- Fruin, R. (red.), *Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaan in den jaere MDXIV* (Leiden, 1866).

- Fruin, R. (red.), *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de*

landen van Hollant ende Vrieslant gedaan in den jaere MCCCCXCIIII. (Leiden, 1876).

- *Gedenkboek Twee eeuwen Waterstaatswerken* (z.p., z.j.).

- *Honderd jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland. Enige opstellen over de geschiedenis.* ('s-Gravenhage, 1976).

- Kley, J. van der (red.) *Vaarwegen in Nederland. Een beschrijving van de Nederlandse binnenvaartwegen.* (Assen/Amsterdam/Rotterdam/Brussel, 1967).

- Kroon, A.W. *Tegenwoordige staat van Zuid-Holland. Beschrijving en afbeelding der steden, dorpen, heerlijkheden en verdere wetenswaardige plaatsen in die provincie.* (Amsterdam, z.j. (1862)).

- *Lijst van Nederlandse gemeenten sinds 1830, waarvan de grens is gewijzigd, waarvan de naam is veranderd, die zijn opgeheven, nieuw gevormd of ingepolderd* (z.p., 1968).

- *De molens van Zuid-Holland* (Den Haag, 1980).

- Mulder, G.J.A. (red.) *Handboek der geografie van Nederland, deel III.* (6 delen. Zwolle, 1949-1959).

- *De ontwikkeling onzer electriciteitsvoorziening 1880-1938. Uitgegeven naar aanleiding van het 25-jarig bestaan der Vereeniging van directeuren van electriciteitsbedrijven in Nederland.* (2 delen, Arnhem, 1948).

- Postma, C. (red.) *Holland in vroeger tijd; 18e-eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland, deel III* (5 delen, 's-Gravenzande, 1963).

- *Provinciaal Verslag 1850-1940. Verslagen gedaan door de gedeputeerde staten aan de staten der provincie Zuid-Holland over de jaren 1850-1940.*

- *Register van beschermde monumenten* (Zeist, 1989).

- *Statistisch overzicht der Waterleidingen in Nederland over de jaren 1946 en 1947* (Leeuwarden, 1950).

- Steegh, A. *Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in Kaart.* (2e druk, Zutphen, 1985).

- Straalen, B. van, en B. van Oyen (red.), *Holland rond 1840. Aspecten van het dagelijks leven op het Hollandse platteland* (Velsen/Den Haag, 1990).

- Teixeira de Mattos, L.F. (1906-1961) *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland, deel I* (16 delen, 's-Gravenhage, 1906).

- *Tuinbouwatlas van Nederland. Samengesteld door den Tuinbouw-voorlichtingsdienst van het Departement van Landbouw en Visscherij.* (z.p., z.j. (1941))

- Veen, H. van der, *Watertorens in Nederland* (Rotterdam, 1989).

- Vermooten, M. en Smit, T. *Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations: Noord- en Zuid-Holland en Flevoland* (Hapert, 1989).

- Vervloet, J.A.J. en Steegh, A.W.A.Th. *Bibliografie van de historische geografie.* (Wageningen, 1989).

- *Verzameling van gegevens betreffende de electriciteitsvoorziening in de provincie Zuid-Holland* ('s-Gravenhage, 1915).

- Wallenburg, C. van, *De bodem van Zuid-Holland. Toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000.* (Wageningen, 1966).

- Witkamp, P.H. *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland.* (Tiel, 1877).

- Witkamp, P.H. en Sipman, M.A., *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Nieuwe uitgaaf* (Arnhem/Nijmegen, 1895).

- Gemeentegids Wateringen (1987)

- Groen, F.C en J.J.Schijven (1979)
  Nieuwe klanken over Wateringen. Wateringen.

- Marel, A. van der (1955)
  Flitsen uit de historie van Wateringen.

- Ollefen, L. van (1793)
  De Nederlandse Stad- en dorpsbeschrijver; II deel (Delfland).
  Amsterdam.

- Oudshoorn, H.I. (1957)
  De tuinders in Wateringen en De Lier. Bijdrage tot de godsdienstgeografie van het Westland.

- Rapport van de studiekommissie Tuinbouwbelangen Wateringen/Westland (1973) Naaldwijk.

- Rapport van de studiegroep Wateringen (1976)

- Ridder, J.G. de (1966)
  De kerkhistorie van het Westland. 400 Jaren protestantisme in het Westland 1566-1966. Zaltbommel.

- Ridder, J.G. de (1974)

Uit de geschiedenis van het Westland 'de glazen stad'. Den Haag.

- Verbraeck, A.A.A. (1933)
  Het Westland. Groningen-Den Haag-Batavia.

- Vos, G.A. (1984)
  Bodemkaart van Nederland. Schaal 1:50.000. Toelichting bij kaartblad 37 West Rotterdam. Wageningen.

- Wateringen (1982)
  Academie van bouwkunst. Oefening civiele techniek. Rotterdam.

- Wateringen in oude ansichten. Deel 1 en deel 2 (1980). Zaltbommel.

- Westland glazen stad (z.j.). 's-Gravenhage.

VOORNAAMST GEBRUIKTE KAARTEN

-Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1:50.000.
Bladnr. 37 I (1849/50)

-Gemeente-atlas van de provincie Zuid-Holland (z.j.). Door J.Kuyper, Leeuwarden.
Herdruk 1971, Groningen.

-Chromo-topografische Kaart van Nederland, schaal 1:25.000.
Bladnr. 458 Monster (1899, 1913)

-Topografische Kaart van Nederland, schaal 1:25.000.

Bladnr. 37 B	Naaldwijk	(1939)
30 D		
37 E		
37 B		(1990)
30 D		(1990)
37 E		(1990)

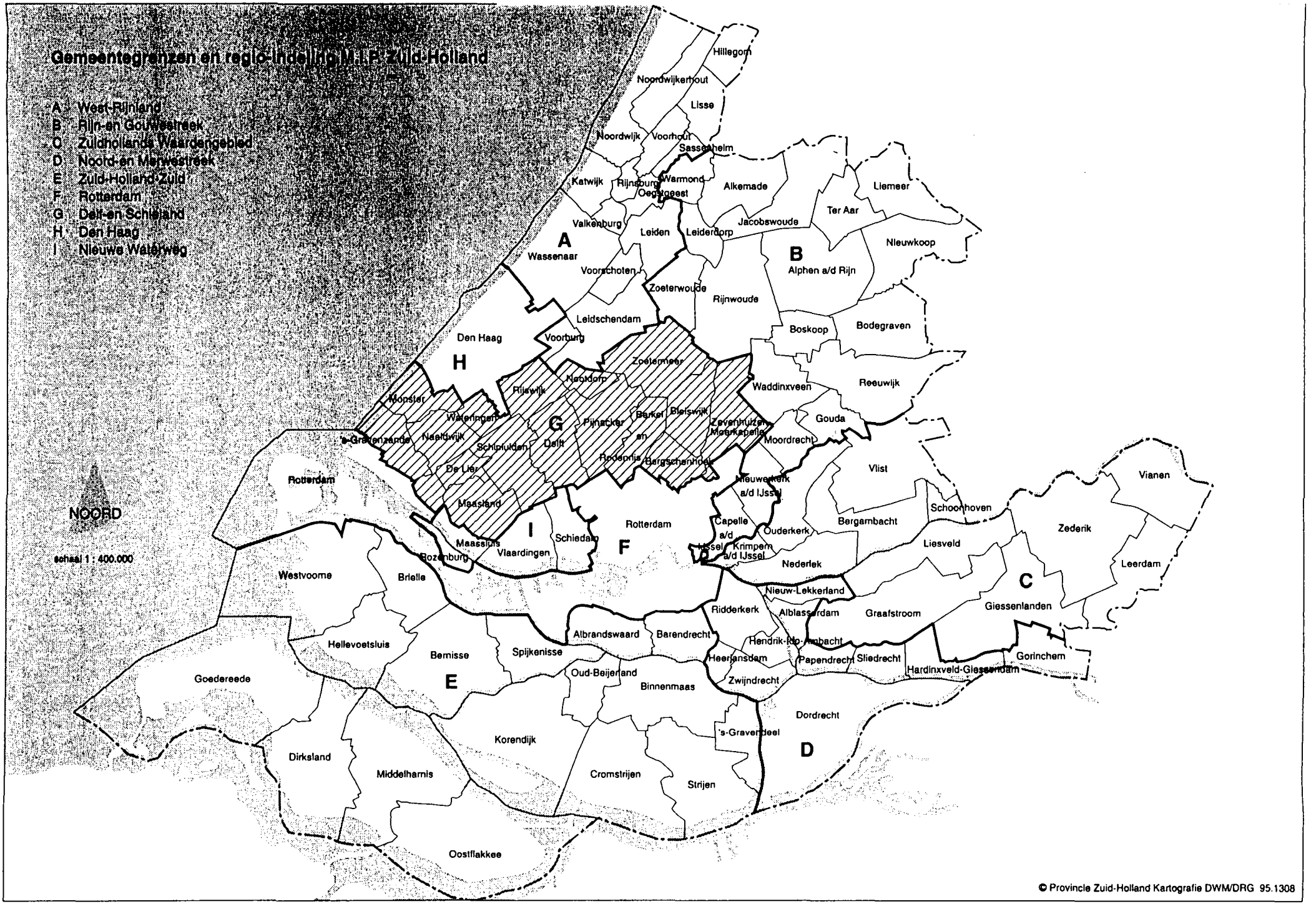

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1308

Figuur 4g.

Gemeente Wateringen

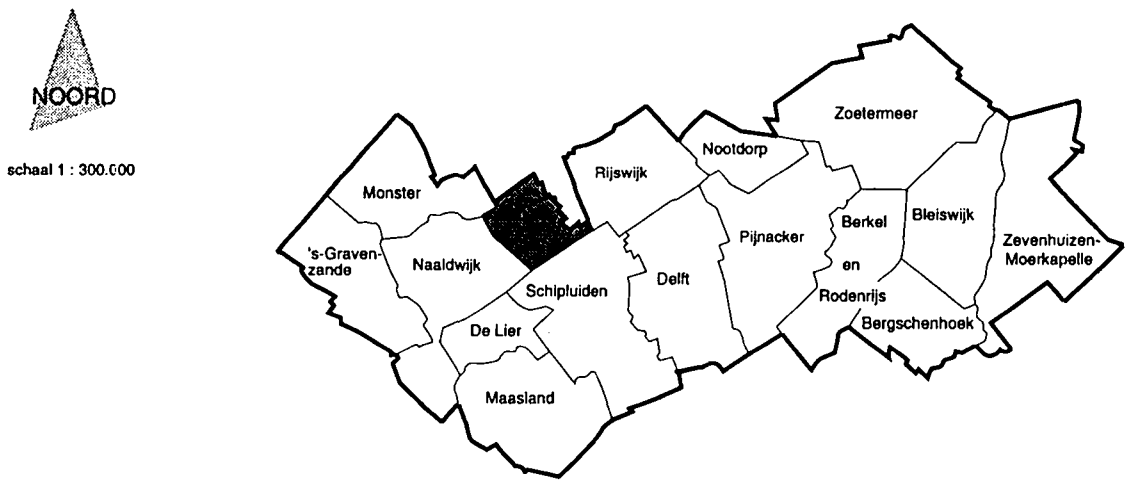

© Provincie Zuid-Holland/Kartografie DWM/DRG 95.1308

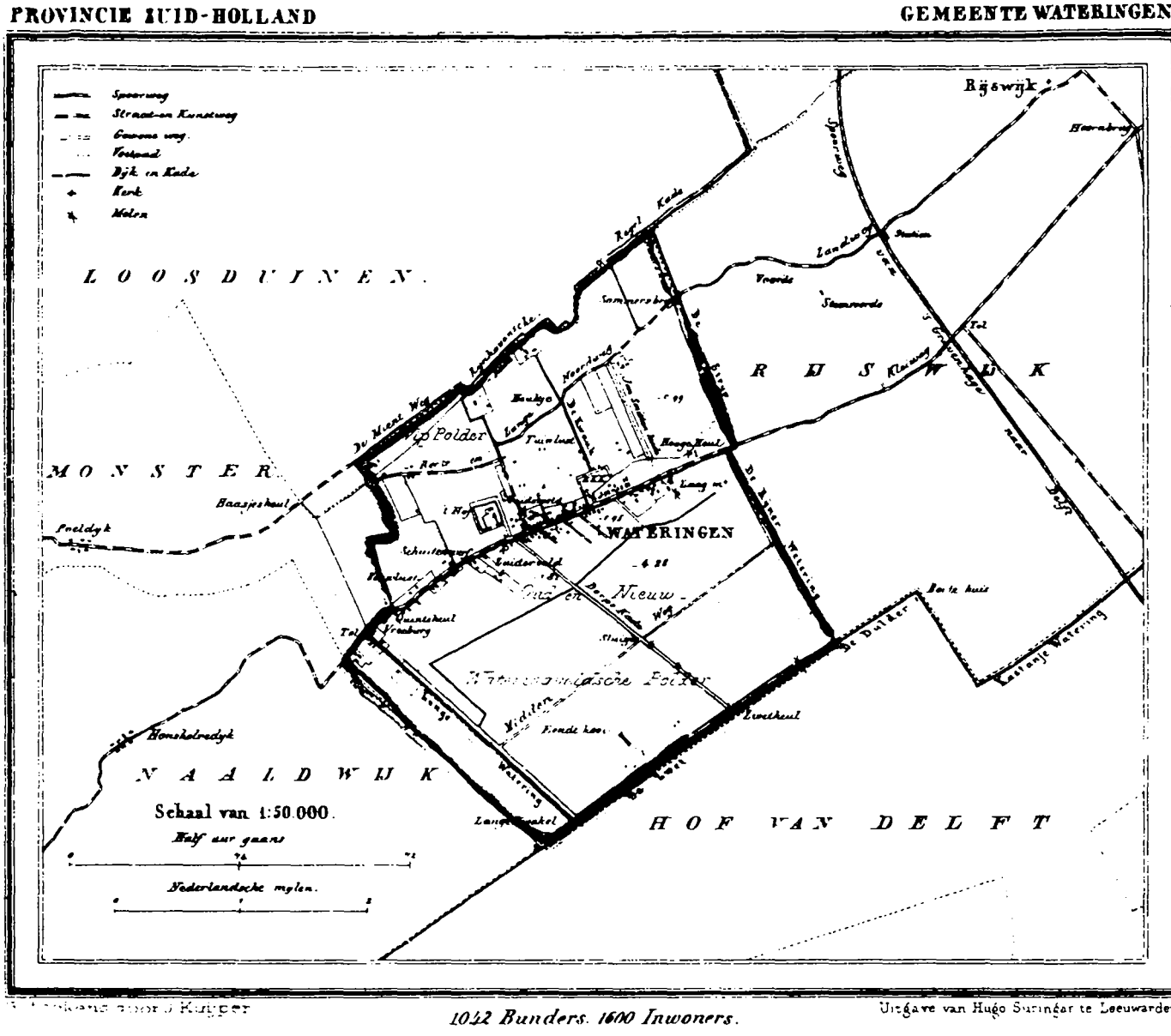

Figuur 2. Gemeente Wateringen in 1867, uit J.Kuiper, gemeente atlas

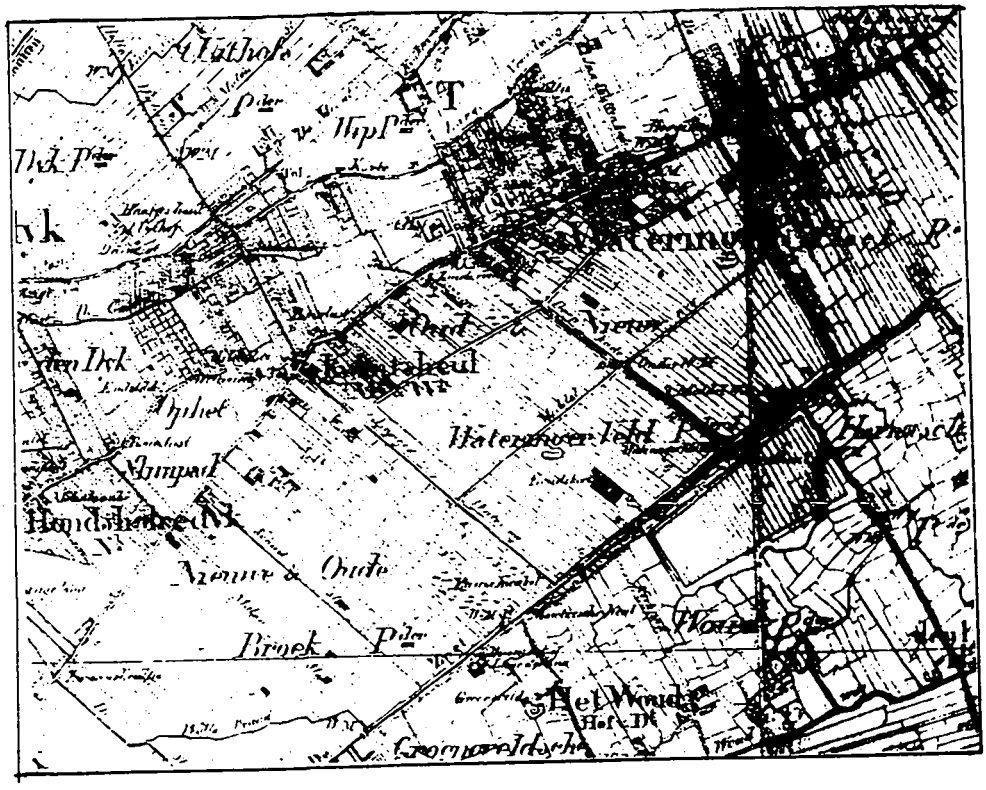

Figuur 3. Uitsnede uit T.M.K. schaal 1:50.000 kaartblad 37; uitgave 1857

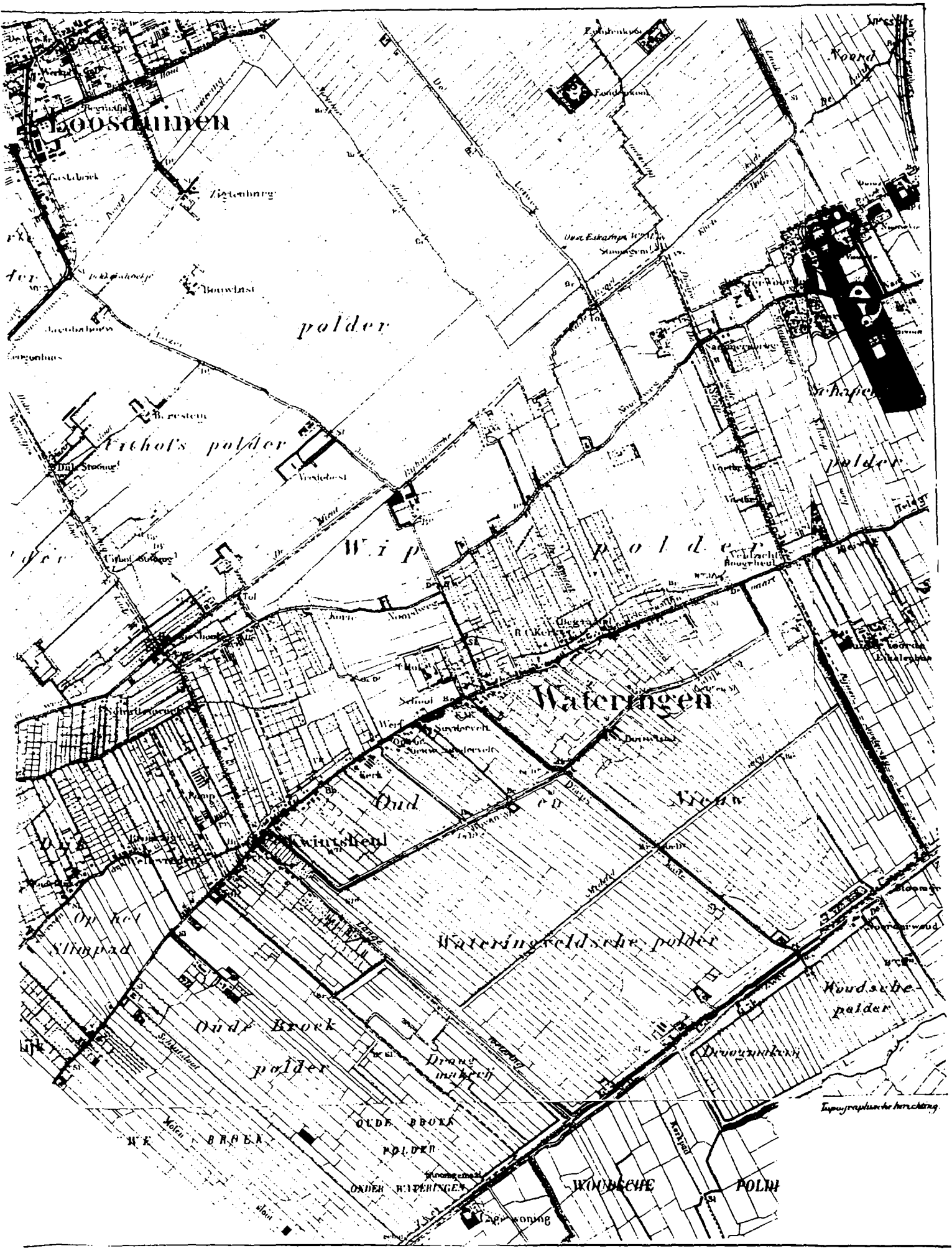

Figuur 4. Uitsnede uit de chromo-topografische kaart, schaal, 1:25.000; kaartblad 458-458; uitgave 1913

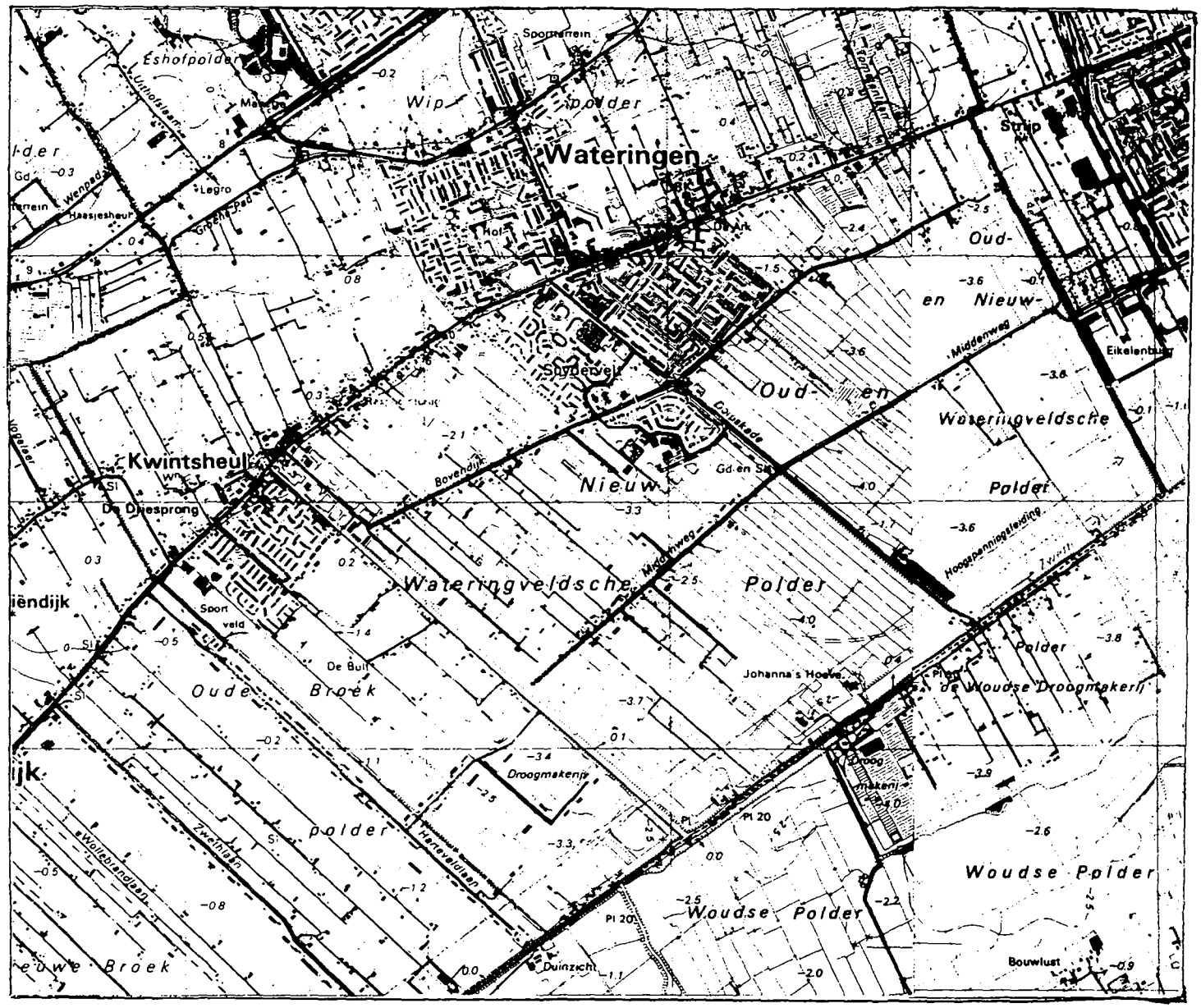

Figuur 5. Uitsnede uit topografische kaart, schaal 1:25.000; kaartblad 30P; 30G; 37B; 37E; uitgave 1990

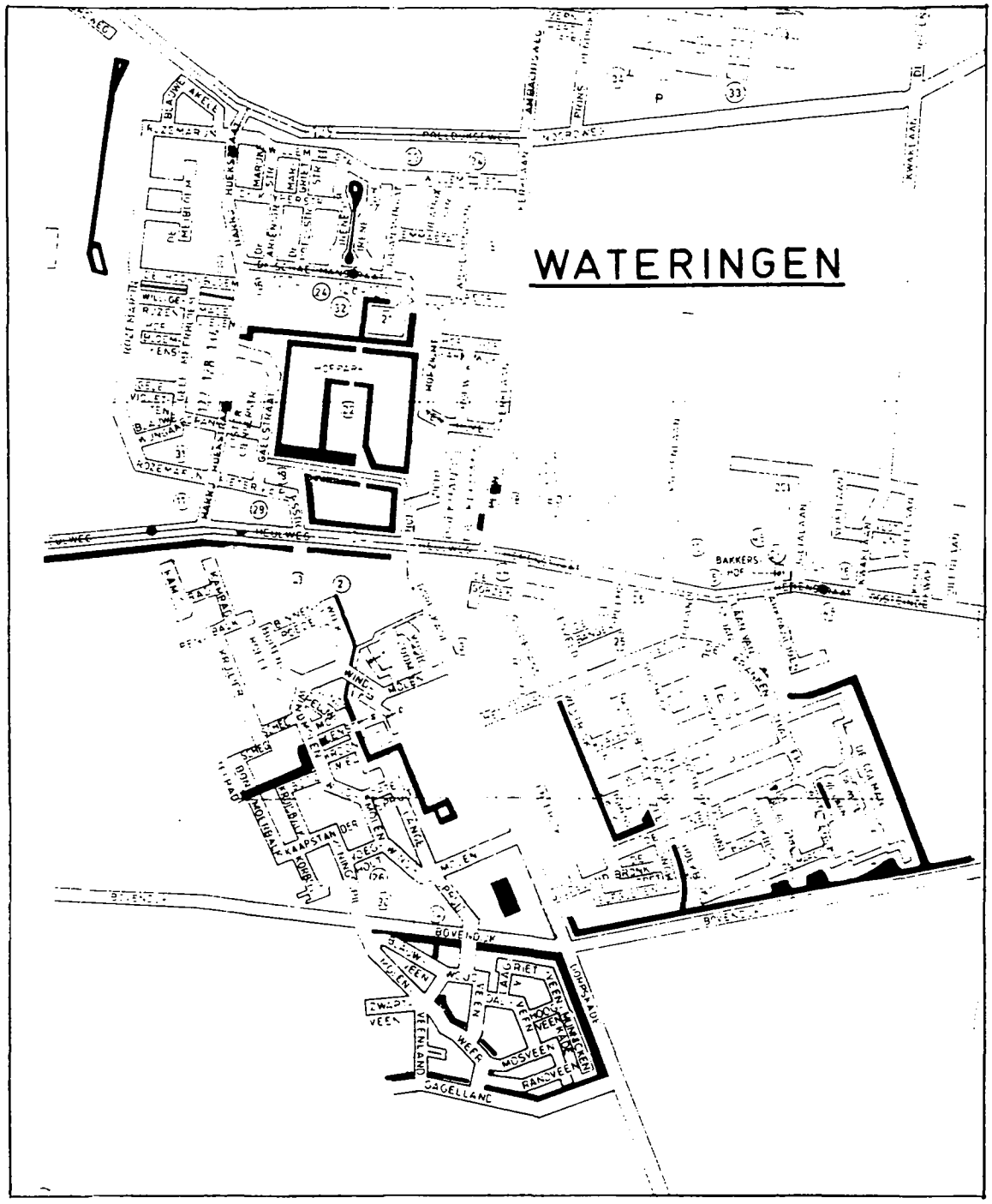

Figuur 6a. Straatnamen kaart WATERINGEN

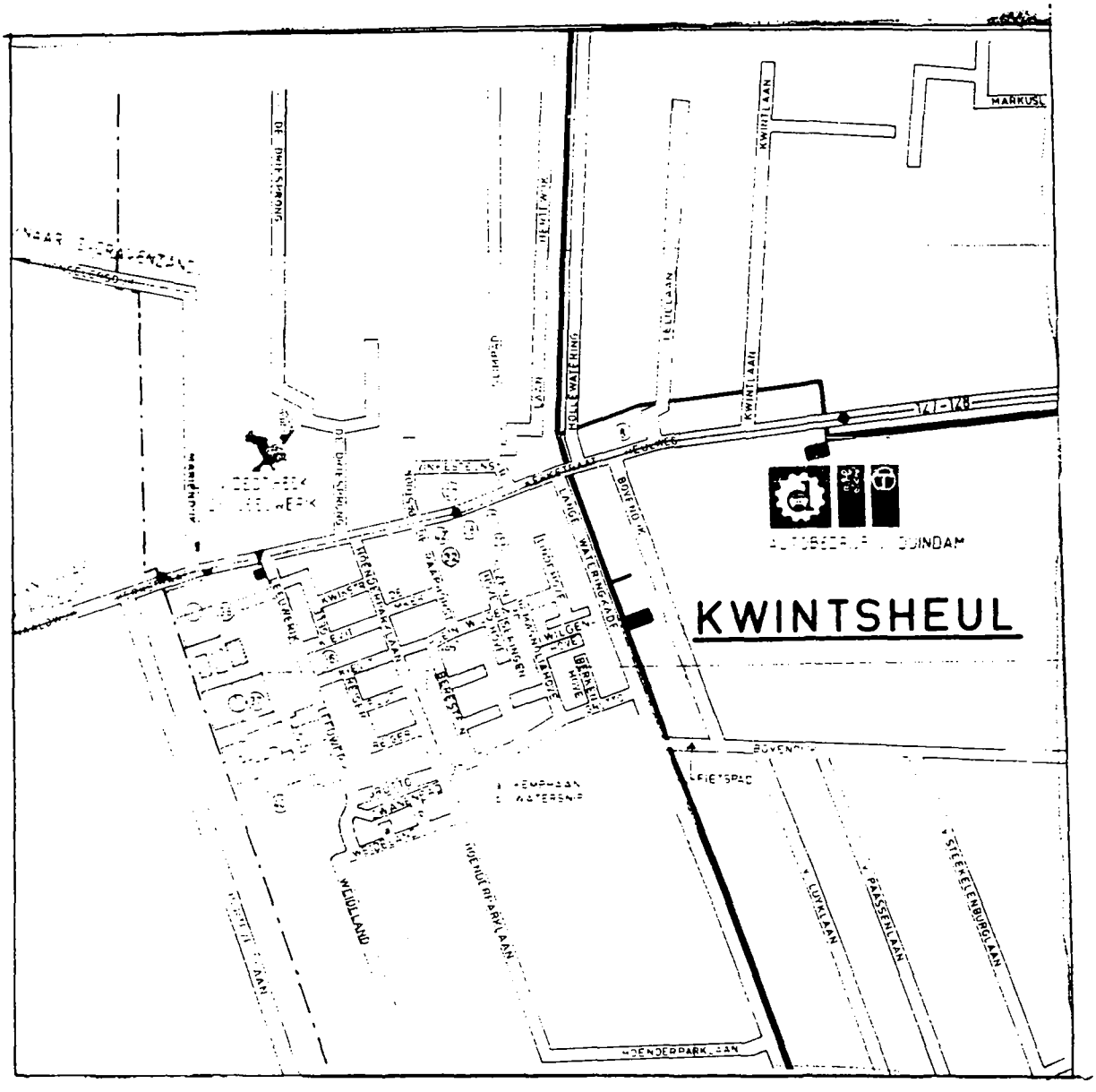

Figuur 6b. Straatnamen kaart KWINSTHEUL

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK WATERINGEN

Inleiding

De in het Westland gelegen gemeente Wateringen is als strandwaldorp ontstaan. Het dorp is gelegen op een uitloper van een parallel aan de Noordzeekust lopende zandrug met daarop de doorlopende weg van oost naar west genaamd: Oosteinde-Herenstraat-Heulweg-Kerkstraat. Wateringen ontwikkelde zich als wegdorp in de nabijheid van het langs het riviertje de Gantel gelegen Middeleeuwse Hof van Wateringen. De dorpskern laat zich herkennen door een verdichting van de lintbebouwing langs de hoofdweg ter plaatse van de Herenstraat. Het centrum ligt bij de haaks op de Herenstraat uitkomende weg Kerklaan-Plein. Het ovale pleinachtige karakter van laatstgenoemd gedeelte is slechts vaak nog herkenbaar. Er bevinden zich de voornaamste gebouwen als het raadhuis en de N.H. Kerk. De Kerklaan vormt de hoofdverbinding met de Poeldijkseweg-Noordweg, die enigszins parallel ligt met bovengenoemde hoofdweg.

Een tweede verdichting van de bebouwing langs de hoofdweg op de strandwal bevindt zich langs de Kerkstraat, in de nabijheid van de Holle- of Lange Watering. Het betreft hier het gehucht Kwintsheul, dat sinds 1921 deel uitmaakt van de gemeente Wateringen. Vanwege zijn bescheiden omvang en omdat in feite sprake is van een aangesloten lint van bebouwing langs de hoofdweg zal Kwintsheul niet afzonderlijk worden besproken.

Dorpsbebouwing, woningbouw

In het dorpscentrum heeft het gebied van de Herenstraat en het Plein een winkelfunctie hebben gekregen, waardoor de meeste woonhuizen er zijn verbouwd of vervangen door nieuwbouw. Dit geldt ook voor het Plein, waar in de nabijheid van de Middeleeuwse N.H. Kerk Plein 3 nog het meest gaaf is. Het is een eenvoudig woonhuis met lijstgevel en strekken boven de vensters (XIXA).
Langs de Herenstraat staat nog enkele kleinschalige woonhuisje met tuit- en lijstgevels. Aan de Kerklaan 8 staat een arbeidershuisje, dat een naar achter toe afloevend zadeldak heeft, met de nokrichting parallel aan de weg.

In het centrum van Kwintsheul bevinden zich langs de Kerkstraat en de Holle Watering nog enige meest verbouwde laat- 19de eeuwse en vroeg-20ste eeuwse arbeiderswoningen. Het meest in het oog springend is Heulweg 147 (XIXd), opgetrokken uit gele ijsselsteen, met een onderkelder opkamer en dakverdieping onder zadeldak. De voorgevel heeft links een forse erker met afgeschuinde zijkanten. Van Heulweg 130, dat gebouwd is voor een meelhandelaar, resteert het woongedeelte, dat van belang vanwege zijn situering aan het einde van de Holle Watering.

Verspreid Oosteinde-Heulweg en Poeldijkseweg-Noordweg bevindt zich vrij open lintbebouwing, waarbij de bebouwing veel wordt onderbroken door kassencomplexen. Een groot deel van deze vrijstaande woonhuizen zijn gebouwd voor tuinders en wordt van de weg gescheiden door een brede vaarsloot. Andere liggen veraf van de weg, temidden van de tuinderscomplexen zoals de Strijpkade waar de vaarsloot is gehandhaafd.

Uit de periode voor 1850 is weinige bebouwing bewaard gebleven. Eén van de weinige voorbeelden is Laan van Hertewijk 21, waarvan de bouwmassa gelegen aan de Hollewatering wordt gedekt door een dubbel zadeldak (XIXA). Groenepad 14 is waarschijnlijk aan het eind van de 19de eeuw voorzien van imitatie rusticapleisterwerk. Mede vanwege de aanwezigheid van de kelder bij beide kopgevels gaat het hier om een pand met een oudere bouwgeschiedenis.

Vooral buiten de dorpscentra, langs het Oosteinde-Herenstraat-Heulweg staan verschillende vrijstaande herenhuizen. De oudste bestaan uit een of twee bouwlagen onder een schilddak en stammen uit de periode 1860-1890. De symmetrisch ingedeelte lijstgevels, 5 vensteereenheden breed, al dan niet voorzien van wit geschilderd pleisterwerk, hebben meestal een hoofdingang met houten deuromlijsting en hoofdgestel. Voorbeelden hiervan zijn Herenstraat 43 en Heulweg 37 (1873). Verder onderscheiden ze zich onderling door een risalerende middenpartij en/of (geblokte) hoekpilasters. Heulweg 12, "Altena" (ca. 1880) heeft tevens een balkon boven de entreepartij en tegen de rechter zijgevel een uitbouw met tweezijdige gevelbeëindiging.

Daarnaast zijn er de kleinere herenhuizen, bestaande uit één bouwlaag met zadeldak. Typisch Westlands zijn de panden waarvan de symmetrisch ingedeelde lijstgevel wordt geflankeerd door gebogen tuinmuren zoals Oosteinde 27 (XIXb/c) en Bovendijk 5 (1923). Minder voornaam zijn de kleinere eenlaags bouwmassa's die worden gedekt door een zadeldak. Hiervan heeft Oosteinde 39 (XIXB) heeft een orientatie haaks op de weg en bevat behalve het woon- tevens een bedrijfsgedeelte.
Veel van de kleinere tuinderswoningen uit de eerste decennia van de 20ste eeuw hebben een decoratie die bestaat uit gepleisterde of uit gekleurde baksteen sierbanden en sierblokjes in de strekken of ontlastingsbogen. Tuinderswoningen met decoratief uitgevoerde voorgevel uit de eerste decennia van de 20st eeuw staan o.a. aan de Lange Weteringkade en de Strijpkade. Verschillende woningen uit deze periode langs de Heulweg en Oosteinde hebben een vergelijkbare opzet en detaillering. Hiervan zijn de lijstevels met afgeschuinde zijkanten van Oosteinde 61 (1915) en Heulweg 33 (1914) vrijwel identiek.

De meeste van deze woningen bestaan uit een eenvoudige rechthoekige bouwmassa. Een ander type woning is opgebouwd uit twee haaks op elkaar geplaatste bouwmassa's, die iets verspringende ten opzichte van elkaar. De voorgevel bestaat hierbij een langs- en een topgevel. Voor de meestal iets uitspringende topgevel is vaak een erker met afgeschuinde zijkanten geplaatst al dan niet met balkon. Een drietal vrij gave voorbeelden hiervan, die slechts van elkaar verschillen in details dateren uit de periode 1925-'26 en liggen in Kwintsheul aan de heulweg 43, 54 en 61. Van Heulweg 92 wordt de topgevel bekroond met een decoratief opengewerkte balustrade.

De vrijstaande woningen uit het eind van de jaren '20 en uit de jaren '30 kennen een iets grotere variatie in plattgrondvorm en bouwmassa. De gevelhandeling is soberder en bestaat slechts uit het gedeeltelijk iets uitkragende bakstenen, bijvoorbeeld in de strekken of rollagen boven de vensters.
Vrij traditoneel is Oosteinde 72 (ca. 1925), waarbij de bouwmassa wordt gedekt door een afgewold zadeldak. De afgeknotte voorgevel bestaat uit een erker en een rondbogig entree. Typisch voor Westland is de decoratief gemetselde schoorsteen op het achtererf, die behoord bij het ketelhuis van het kassencomplex.

Een vrij eenvoudig en veelkomend type is Heulweg 41b, waarvan de eenlaags bouwmassa wordt gedekt door een vrij steil zadeldak. Het zadeldak van Noordweg 49 (1932) heeft een sterk gebogen dakvoet.
Heulweg 25 (ca. 1930) heeft een excentrisch geplaatste entree met daarboven een overdekte balkonloggia onder een plat dak.
Een van de meer bijzondere panden uit de jaren '30 is Kerkstraat 43 in Kwintsheul. Het zadeldak heeft gebogen dakschilden. De entree bevindt zich bij een cylindrisch uitgebouwd trappenhuis met glas-in-lood-ramen.

Geschakelde woningen uit de jaren '20 en '30 komen voor langs de Laan van Scheltema, de Ambachtsweg en de Prins Hendrukstraat.

Planmatige bebouwing

In de periode 1925-'31 is langs de Julianastraat, Wilhelminastraat en Emmastraat in opdracht van de "Wateringsche Bouwvereeniging" een woningbouwcomplex tot stand gekomen naar een ontwerp van de architect D. Oosthoek. Het zijn eenvoudige gespiegeld geschakelde rijtje huizen, bestaande uit begane grond en dakverdieping, gedekt door één afgewolfd zadeldak. Eén blok aan de Julianastraat wordt afgesloten met hogere rechthoekige bouwmassa, onder een schilddak.

Kwintsheul staat langs De Pastoor Vinkesteynstraat (6-26) een uitbreiding, die dateert uit ca. 1935. Het is een symmetrisch opgezet huizenblok, bestaande uit twee bouwlagen onder een samengesteld zadeldak met steekkappen.

Bijzondere bebouwing

Van de monumentale bebouwing van voor 1800 verdient de Hofboerderij aparte vermelding. Deze bevindt zich in een na-oorlogs park, waar ook nog een een 19de eeuws schuur ligt. Daarnaast is er de N.H. kerk. Hiervan resteert na een gedeeltelijke afbraak in 1819 nog de toren en het schip.

De R.K. kerk St. Jan de Doper en de pastorie aan Herenstraat in Wateringen zijn in Neo-Gotische stijl in de periode 1900-'01 gebouwd naar een ontwerp van A.A.J. Margry en J.M. Snickers. Het is een bakstenen kruiskerk met ingebouwde fronttoren, die doordat de transeptarmen, evenals het koor driezijdig gesloten zijn, enigszins de indruk maakte van een centraalbouw. Inwendig kent de kerk een rijke decoratie, bestaande uit schilderingen met heilige voorstellingen en gebrandschilderde glas (W. van der Wurf, 1911). Aan de voorzijde bevindt zich een ruime parkaanleg. Ten westen hiervan bevindt zich aan de Julialaan de begraafplaats. Tot het Rooms katholieke complex behoren tevens de aan deze laan gelegen Mariaschool (= nu: St. Jans Parochiehuis) uit en een restant van het Zustergesticht (1913) (deels vervangen is door een modern bejaardentehuis). Van de oude R.K. resteert de vm. pastorie uit 1806, die ligt tegenover het huidige complex (Herenstraat 87-89).
De R.K. kerk, pastorie en begraafplaats van Kwintsheul ligt aan de Kerkstraat. De aan de H. Andreas gewijzde kerk is eveneens in Neo-gotische stijl opgetrokken. J.H. Tonnaer heeft hiervoor in 1893 een pseudo-basilikale schip ontworpen met steekkappen en een ingebouwde fronttoren.

De gereformeerde kerk (1911) aan de Heulweg is verbouwd tot bedrijfsruimte.

Het raadhuis aan het Plein, dat A.J. Kropholler ontwierp in 1938 voor de gemeente Wateringen is karkakteristiek voor het oeuvre van de architect uit die periode. Van de hoofdmassa zijn de kopgevels trapgevels, waarbij die aan straatzijde uitgevoerd is met een monumentaal bordes. In het bijzonder het interieur is zeer waardevol omdat het zich nog geheel in oorspronkelijke staat bevindt en dateert uit de bouwtijd. Dit geldt voor de tapijten, gordijnen, meubelen enz., die ontworpen door Kropholler en mensen uit zijn omgeving. Zo zijn er geglazuurde tegeltableaus een ontwerp van mevrouw Kropholler.
De latere uitbreiding aan de rechter zijkant is eveneens ontworpen door Kropholler.

Zeldzaam vanwege zijn functie en voorgeving is het uit 1922 dateringe gebouw van de busonderneming V.I.O.S. De voorgevel wordt geflankeerd door twee hoektorentjs, die brede poort naar garage markeren. Aan weerszijden hiervan zich de ingangen naar de bovenwoningen en de bijbehorende winkels.
Aan de Julianastraat staat de vm. brandweergarage (ca. 1935), een tweelaags pand onder zadeldak, tussen twee tuitgevels.

Tussen de Pieter van der Plasstraat en de Heulweg staan een aantal openbare scholen, waarvan de oudste uit het begin van de 20ste eeuw dateert (uitbreidingen in o.a. 1905 en 1923). De St. Jozefschool aan de Herenstraat is van recentere datum (ca. 1930) en heeft een L-vormige plattegrond en een sobere vormgeving.

Boerderijen

In het buitengebied treft men enige boerderijen aan langs de Heulweg, de Zweth en de Dorpskade. Het zijn de voor deze regio karakterstieke langshuisboerderijen, die uit de 17de, maar ook uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw dateren.
De boerderijen langs de Zweth hebben door hun ligging zekere landschappelijke waarde. Bovendien zijn ze niet ingeklemd door kassencomplexen.
Een eindje van het water ligt de Johanna's Hoeve. Het woongedeelte, heeft een traditionele indeling van onderkelderde opkamer, begane grond en dakverdieping. De voorgevel is een lijstgevel met als enige decoratieve element een driehoekig fronton met een klok als gevelbeëndiging. Zwethkade 7 ligt dicht bij de Zweth. Het is een traditioneel vormgegeven langshuisboerderij uit 1881, waarbij het de bouwmassa van het rechthoekig woongedeelte opgetrokken is uit fijngevoegde baksteen. Links ervan staat vrijstaande halfopen hooischuur.

Het meest gave boerderijcomplex wordt gevormd door de uit
uit het begin van deze eeuw daterende boerderij Heulweg 34. Het van de weg gelegen erf bestaat behalve naast een langhuisboerderij uit een hooi- en wagenschuur. De schuin er tegenover gelegen langhuisboerderij "Halfwege", heeft een stalgedeelte dat dateert uit 1873 (woongedeelte XVII). De hooischuur stmat waarschijnlijk uit dezelfde periode. De nokrichting van deze boerderij ligt evenwijdig aan de weg.
De 1903 gedateerde boerderij Bovendijk 93 tenslotte heeft voorgevel met getrapte bekroning met links de voorgevel een onderkelderde opkamer.

In Kwintsheul tenslotte staat een langhuisboerderij uit het tweede helft van de 19de eeuw (Kerkstraat 131). De voorgevel is een symmetrisch ingedeelde tuitgevel van schoon

metselwerk, waarbij de entree een houten omlijsting met hoofdgestel heeft. De nabijgelegen boerderij Landzich is daarentegen gepleisterd en nadien verbouwd.

Monumenten van bedrijf en techniek

Kenmerkend voor het tuindersbedrijf, zoals zich dat vanaf de tweede helft van de 19de eeuw in het Westland ontwikkelde, zijn de vaarten en de haaks op de Noordweg en de weg Oosteinde-Herenstraat-Heulweg-Kerkstraat uitkomende doodlopende weggetjes waarlangs de tuinderwoningen liggen met de daarbij behorende kassencomplexen. Veel woningen zijn gerenoveerd of vervangen door nieuwbouw en de sloten gedempt. Een belangrijke aanvoerroute als de Holle- of Langewatering met daarlangs de kassencomplexen met tuinderswoningen is nog in tact. Een vergelijkbaar beeld doet zich nog voor langs de Strijpkade en de Nieuwe Tuinen.

Langs het gedempte water van Dorpskade staat het binnenkort te slopen gebouw van de vm. groente en fruitveiling. Het uit omstreeks 1920 daterende pand heeft een langgerekte bouwmassa met overkapping langs de gevels en als bekroning een klokketorentje. In Kwintsheul grenst de veilinghal van de Bovendijk 33 aan de achterzijde aan Lange Wetering vm. groente en fruitveiling (ca. 1925-1935). Het uit rode baksteen opgetrokken pand heeft een staalskelet voor het flauw hellend zadeldak en de lessenaarsdaken tegen alle vier de gevels geklonken vakwerkspanten. Karakteristiek is de uitkragende overkapping bij de losplaats aan het water.

Beeldbepalend voor de "Glazen Stad" waar Wateringen deel van uitmaakt zijn de vele kassencomplexen, waar temidden van de grootschalige moderne complexen nog verschillende Voor-oorlogse objecten voorkomen.
Specifiek voor de druiventeelt zijn de 19de eeuwse druivenmuren met brede holle steunberen, meestal opgetrokken van ouder materiaal. De tegen de muur geplante druivenranken werden aanvankelijk beschermd door uit woonhuizen afkomstige schuiframen. Langs de Poeldijkseweg en haaks daarop bij de villa Legro staat een resant van een druivenmuur met brede holle steunberen), die evenals enkele druivenserres, nog in gebruik zijn. Druivenmuren met een gebogen geveleinde treft zijn nog te vinden langs de Julia- en Druivenlaan. Laatstgenoemde heeft een gevelsteen uit 1809.
Aan het eind van de 19de eeuw werden de druivemuren voorzien van van zgn. lessenaars- en kopsekassen, waardoor een groter glasoppervlak mogelijk was. Dit is inmiddels een zeldzaam type waarvan in Kwintsheul aan het Slimpad tegen een houten schuur lessenaarsdaken zijn geplaatst voor een kopse druivenserre.
Vanaf omstreeks 1880 werden druivenserre's ontwikkeld met aan twee zijden glas. De oudste voorbeelden hiervan de vorm van een zaldekdak, de zgn. A-vorm. Slechts één voorbeeld hiervan is aangetroffen bij de Mariendijk 121. Om practische redenen kregen druivenserre met geknikte dakvoet de overhand.
Platglas, dwz. een flauw glazen hellende dakschild geplaatst op een lage gemetselde plint, was bestemd voor de sla- en tomatenteelt, die in het begint van de 20st eeuw zijn intrede deed. Dit type is nagenoeg geheel verdrongen door de zgn. warenhuizen, een type kas, die nog steeds uit uitgangspunt is voor de hedendaagse moderne kassenbouw. Ze komt incidenteel voor bij particuliere moestuinen.

Vast onderdeel van de kassencomplexen waren de ketelhuizen, die alle buiten gebruik zijn en derhalve een bestemming kregen of zijn verdwenen. Ze zijn nog vaak herkenbaar aan de bijbehorende schoorstenen, waarvan er wel nog diverse intact zijn. Sommige hebben een de bovenzijde een rand met decoratief metselwerk (meest witte of gele verblendsteen) bv. langs de Poeldijkse weg. Een schoorsteen met ketelhuis langs het Oosteinde, nabij nr. 87 maakt deel uit van een groter complex met druivenserres en warenhuizen.
Zeer zeldzaam in het Westland zijn de relatief lage van grijze kunststeen gemetselde watertorens uit omstreeks 1935, waarbij het uitkragende reservoirgedeelte rust op consoles (Noordweg 44, Slimpad). Eveneens een zelfzame verschijning in het Westland zijn de ijzeren waterreservoirs op een vakwerk onderstel uit het beging van deze eeuw. De één staat temidden van de kassencomplex aan het Marcuslaan. De andere Hollewatering 26 maakt deel uit van een complex met een gave tuinderswoning ("Sonnevanck) uit die periode, een druivenmuur, druivenserres en een gemetselde schoorsteen.

Tegenover het park van het vm. hofterrein staat stellingmolen "Windlust" (1869) met een hoge gepleisterde romp, omgeven door enkele houten bijgebouwen en de molenaarswoning (Heulweg 8 t/m 12).

Het gemaal langs de Zweth, uit 1881 naar ontwerp van J.P. van den Berg, heeft een L-vormige plattegrond, bestaande uit twee bouwmassa met verschillende nokhoogten.

Doordat de vaarsloten hun functie hebben verloren en verschilende sloten zijn gedempt zijn veel van de kippe- en ophaalbruggen eveneens verdwenen. De meeste bruggen zijn nu vlakke betonnen bruggen.
Langs de Kerkstraat en Noord- en Heulweg is bij het aanleggen van een provinciale weg van Rijswijk naar Hoek van Holland is voor de vaste overkluizingen gekozen voor eenzelfde type brug.
Ze stammen uit de periode 1930-'40 en herkenbaar aan
de tegeltableauxs met het provinciewapen en de naam van de brug, die zich aan de binnenzijde van de borstwering bevinden.

Na-oorlogse uitbreidingen

Na-oorlogse uitbreidingen aan de noord-westzijde van de Heulweg-Herenstraat worden begrensd door de Poeldijkse Weg-Noordweg, terwijl dit aan de zuid-oostzijde gebeurd door Bovendijk, zij het dat de meest recente uitbreidingen van de wijk Suydervelt ook aan de andere zijde van de Bovendijk liggen in de Oud-en Nieuw Wateringveldse Polder.
Kwintsheul kent alleen aan de zuid-oostzijde van de Kerkstraat na-oorloge uitbreidingen.
Ook in de nabije toekomst zullen er veel uitbreidingen plaatsvinden, o.a. in de Wippolder.

STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

Van de gemeente Wateringen is geen stedebowkundige typologie gemaakt, omdat erin de periode 1800-1945 alleen verdichting en uitbreiding van de kernen langs de reeds aanwezige structuur heeft plaatsgevonden.